فضل الله انيڙ

لساني سامراجيت خلاف سنڌي ٻوليءَ جي مزاحمت

The resistance of Sindhi language against linguistic Imperialism

Abstract:

Linguistic imperialism is the practice of imposing a dominant language on speakers of other languages. This happens through colonization, economic power, or through multinational corporations.

The resistance of the Sindhi language against linguistic imperialism has evolved significantly over the pre-colonial, colonial and postcolonial eras, reflecting broader socio-political shifts in the region. During these periods, Sindhi faced significant challenges due to the imposition of foreign languages by colonial and national powers. However, there was a continuous struggle by Sindhi speakers, along with poets and writers to preserve their language, culture and identity.

This paper investigates historical context of colonialism, impact of British linguistic Imperialism and post-colonial linguistic imperialism, language politics, resistance movements and policies about Sindhi language and identity.

تعارف:

سامراجيت ۽ بيٺڪيت ۾ ٻولي هڪ انتهائي اهم اوزار طور ڪم ڪندي رهي آهي. سامراجي طاقتون رڳو فوجي يا معاشي طاقت سان نہ، پر ٻوليءَ وسيلي ذهني، ثقافتي ۽ علمي تسلط قائم ڪنديون آهن. اوپر وارن کي زير ڪرڻ لاءِ اولهہ وارن جيڪو بيٺڪي منصوبو جوڙيو هو ان ۾ ٻوليءَ جو اهم ڪردار هو.

ايڊورڊ سعيد موجب، سامراج فقط فوج ۽ معيشت وسيلي نہ پر ٻولي، علم ۽ ڪلامين (Discourses) وسيلي ذهني حڪمراني ڪئي. سامراجي ٻوليءَ اوپر وارن کي جدا، ڪمتر ۽ محڪومي جي لائق ٻڌائڻ لاءِ استعمال ڪئي وئي.

"Orientalism is a style of thoughts based upon an ontological and epistemological distinction made between 'the Orient' and 'the Occident'[1]

ترجمو: اوڀرشناسي اهڙي سوچ جو هڪ انداز آهي، جيڪو اوڀر ۽ اولهه جي وچ ۾ وجودي ۽ علمي فرق تي ٻڌل آهي."

ايڊورڊ سعيد موجب، سامراجي ٻولي اوڀر کي عمل ۽ فڪر کان محروم ڏيکاريو.

"The Orient was not (and is not) a free subject of thought or actions. [2]

ترجمو: اوڀر کي اولهه وارن پنهنجي سامراجي سوچ سان پيش ڪيو ان ۾ اوڀر وارن جي سوچ ۽ عمل کي شامل نه ڪيو ويو. " مطلب ته اوڀر سوچ جو موضوع هو پر سوچ جو مالڪ نه هو. اولهه وارن جيڪا ٻولي استعمال ڪئي يا ڪلاميه مرتب ڪيا جن ۾ اوڀر کي پٺتي پيل، بي عقل ۽ جامد ڏيکاريو ويو.

لساني سامراجيت Linguistic Imperialism:

علمي لحاظ کان لساني استعماريت يا لساني سامراجيت (Linguistic Imperialism) هڪ اهڙو تصور آهي جيڪو سماجي لسانيات (Sociolinguistic) جي شاخ اطلاقي لسانيات (Applied Linguistic) سان تعلق رکي ٿو. لساني سامراجيت ان نظريي کي بيان ڪري ٿي ته هڪ طاقتور ٻولي ٻين ٻولين تي سياسي، اقتصادي ۽ ثقافتي طريقن سان اثر انداز ٿي تسلط قائم ڪري ٿي. جنهن ڪري مقامي ٻوليون پوئتي رهجي وڃن ٿيون ۽ مقبوض قومن جون ثقافتون ۽ سڃاڻپون ڪمزور ٿي، ختم ٿيڻ جي ڪناري تي پهچي وڃن ٿيون.

"بني نوع انسان زبان ذريعي پنهنجن خيالن، خواهشن ۽ نظرين جو اظهار ڪندو آهي. زبان هڪ اهڙي اوزار وانگر آهي جنهن جي استعمال سان هڪڙي قوم ٻي قوم تي حاڪميت قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندي آهي ۽ جڏهن غلام قوم پنهنجي غلامي مان نجات حاصل ڪرڻ چاهيندي آهي تڏهن اها قوم ٻين ڳالهين مان ڇوٽڪاري سان گڏوگڏ آقائن يا حاڪمن جي زبان مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي آهي." [3]

لساني سامراجيت جو نظريو رابرٽ فلپسن عام ڪيو. سندس ڪتاب Linguistic Imperialism مشهور آهي. جيڪو 1992ع ۾ آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڇپيو. ان ۾ هن لساني سامراجيت جي باري ۾ لکيو آهي ته:

"Linguistic imperialism is a sub-type of linguicism, which can be defined as the dominance of one language over others." [4]

ترجمو: لساني سامراجيت، لساني فرق يا امتياز جو هڪ ذيلي قسم آهي، جنهن جي وضاحت هيئن ڪري سگهجي ٿي ته هڪ ٻوليءَ جو ٻين ٻولين مٿان تسلط يا غلبو هجي.

رابرٽ فلپسن لساني سامراجيت کي انگريزي ٻوليءَ جي تسلط طور پيش ڪيو آهي:

> "A working definition of English linguistic imperialism is that the dominance of English is asserted and maintained by the establishment and continuous reconstitution of structural and cultural inequalities between English and other languages."(5)

فلپسن موجب، لساني سامراجيت ان کي چئجي ٿو جنهن ۾ انگريزي جيڪا هڪ طاقتور ٻولي آهي اهڙي نموني مسلط ڪئي وڃي ٿي، جو ان جا ڳالهائيندڙ فائدي ۾ رهن ۽ ٻين ٻولين وارا پوئتي رهجي وڃن. ان طرح اهو بيٺڪي تسلط عالمي سطح تي اڻبرابري کي جنم ڏئي ٿو. فلپسن موجب، اهو ڪو اتفاقي عمل نه آهي پر اهو هڪ سوچيل سمجهيل منصوبي تحت ڪيو وڃي ٿو. دراصل اهو عالمي ادارن ۽ طاقتور ملڪن جي منشا تي سندن مفادن خاطر ڪيو وڃي ٿو.

فلپسن جي نظريي موجب انگريزي ٻوليءَ جي عالمي اجاره داري ڪو فائديمند عمل نه آهي، پر اها لساني سامراجيت آهي، جيڪا قومن ۽ ثقافتن جي وچ ۾ اڻبرابري کي مضبوط ڪري ٿي. سندس چوڻ آهي ته آمريڪا، برطانيه ۽ مغربي ملڪن انگريزي ٻوليءَ کي وڏي هوشياري سان فروغ ڏنو ته جيئن اهي پنهنجو سياسي ۽ ثقافتي تسط جاري رکي سگهن.

لساني سامراجيت جي باري ۾ ڊاڪٽر ناصر عباس نير لکي ٿو ته:

> ”لسانی استعماریت کا سادہ مطلب کسی زبان کا ایسا غلبہ ہے جو دیگر زبانوں کی پسپائی اور استحصال کی شرط پر ہو۔ لسانی استعماریت میں ایک زبان سے وہ قوت وابستہ کی جاتی ہے جو دوسری زبانوں کو طاقت اور انہیں سماجی عرصے میں حاصل مقام سے محروم کرتی چلی جاتی ہے۔“(6)

سنڌ به برطانيه جي ڪالوني رهي آهي، ان ڪري سنڌي ٻولي به انگريزي ٻولي جي لساني سامراجيت جو شڪار رهي آهي. پاڪستان وجود ۾ اچڻ بعد ملڪ ۾ ٻوليون سياسي گهوٽالي جو سبب بڻيون. ان سلسلي ۾ ون يونٽ وارو دؤر اهم آهي. ان منصوبي ۾ ملڪ جي مختلف يونٽن /صوبن جي اصلي ٻولين ۽ ثقافتن جي نفي ڪئي پئي وئي. ان دؤر ۾ ملڪ جي قديم ثقافتن ۽ ٻولين کي خطرا محسوس ٿيڻ لڳا. هن وقت به ملڪ نيوڪولونيل نظام جي تسلط هيٺ آهي ان ڪري سنڌ ۽ سنڌي ٻولي کي وڏا خطرا درپيش آهن. هن وقت به سنڌي ٻولي پنهنجي بچاءَ ۽ بحالي جي جنگ وڙهي رهي آهي.

لساني سامراجيت واري نظريي جي روشنيءَ ۾ ڏسنداسين ته بيٺڪي دؤر کان اڳ (Pre Colonial) بيٺڪي دؤر (Colonial) ۽ بيٺڪيت پڄاڻان (Post-colonial) ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ورثي ۽ حيثيت ۾ ڪهڙا تاريخي ڦيرا رونما ٿيا ۽ انهن حالتن سان سنڌي ٻولي ڪيئن مدمقابل ٿيندي رهي آهي.

سنڌ ۾ لساني سامراجيت جو پسمنظر:

سنڌ تي تسلط جو باب تاريخ جو هڪ اهم حصو آهي. برطانيہ کان اڳ سنڌ ايرانين، يونانين، عربن، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي قبضي هيٺ رهي چڪي آهي. اهو سلسلو تاريخ جي قبل مسيح زماني کان شروع ٿي برطانوي ٻيٽڪي دؤر 1843 کان 1947ع تائين ڦهليل آهي. ان ڪري سنڌي ٻولي يوناني، عربي، فارسي ۽ انگريزي ٻولين جي غلبي هيٺ رهي چڪي آهي. انهن مان ٻيٽڪيت کان اڳ واري دؤر ۾ قابضن جون عربي ۽ فارسي ٻوليون وڏيڪ اثر انداز ٿيون. هتي انهن ٻنهي ٻولين جي اثرن جو مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو.

عربي ٻولي :

عربن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ سنڌي ۽ عربي ٻوليون چالو هيون پر تعليمي ۽ سرڪاري ٻولي عربي هئي.

ان دؤر جي لساني اپياس جي بنياد تي ڊاڪٽر بني بخش بلوچ لکيو آهي تہ:

”انهن حقيقتن مان ظاهر آهي تہ سرزمين سنڌ ۾ نہ صرف عربي جي اپياس لاءِ درسگاهون هيون، مگر سنڌي بلڪ “هند” جي زبانن جي مطالعي لاءِ بہ جوڳو بندوبست ٿيل هو. سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻنهي ٻولين کي وڏي اهميت هئي، ڇو تہ عربن ۽ سنڌين جي گڏيل رهڻي ڪهڻي سبب، ٻئي هڪٻئي جي ٻولي سمجهندا ۽ ڳالهائيندا هئا. سيني عرب سياحن جو بيان آهي تہ سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻولي ٻئي رائج هيون.، جنهن مان ثابت آهي تہ عرب حڪومت سنڌي ٻولي کي وڏي اهميت ڏني، ۽ ان جي ترقي ۽ واڌاري جو باقائدي انتظام ڪيو.“[7]

ان بيان جي برعڪس غلام محمد لاکي لکيو آهي تہ:

”عرب دؤر ۾ حڪومت سنڌ لاءِ مڪمل تهذيبي، علمي ۽ ادبي تبديلي آندي. سنڌ ۾ ان پوري عرصي ۾ عربي زبان دفترن، مدرسن ۽ درسگاهن ۾، سرڪاري زبان جي حيثيت ۾ موجود رهي. هن ملڪ تي سومرن ٽن صدين (1350ع تائين) لاءِ راڄ ڪيو. هن دؤر ۾ بہ عربي زبان ڪورٽ ۽ تعليم جي ٻولي رهي. ان بعد سمن جي سلطنت قائم ٿي. هي بادشاهي اٽڪل روءِ بہ صديون (1520ع تائين) برقرار رهي. هن دؤر ۾ فارسي زبان کي عربيءَ جي پيٽ ۾ اڳتي آڻڻ جي ڪوشش ٿي. ليڪن ان دؤر جو نوس تاريخي ۽ علمي

اپياس ٻڌائي ٿو تہ سمن جي دؤر ۾ عربي ٻولي، سرڪاري ۽ تعليمي زبان طور برقرار رهي.“[8]

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ توڙي غلامحمد لاکي جي تحريرن موجب عربن جي دؤر کان وٺندي سومرن ۽ سمن جي دؤر تائين عربي تعليمي ۽ سرڪاري ٻولي رهي.

فارسي ٻولي:

تاريخي مطالعن مان خبر پوي ٿي تہ عربن کان بہ اڳ سنڌ ۾ فارسي ٻولي مروج هئي. سومرن ۽ سمن جي دؤر کان سنڌ ۾ فارسي ٻولي جي اثر و رسوخ جا حوالا ملن ٿا. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن قابضن جي تہ مادري زبان فارسي هئي ان ڪري انهن دؤرن ۾ تعليمي ۽ سرڪاري ٻولي فارسي ٿي وئي. ان باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش لکي ٿو تہ:

”هيءَ دؤر سڄي هندستان ۾ فارسي زبان جي وسعت ۽ فوقيت وارو هو. هن دؤر ۾ فارسي جو ادبي، ثقافتي ۽ تحريري سرمايو پنهنجي عوج ۽ عروج کي پهتو.“ [9]

ان دؤر ۾ سنڌي ٻولي جي حيثيت جو جائزو پيش ڪندي مولائي شيدائي لکي ٿو تہ:

”اسان جي مادري منڙي سنڌي سلوٽي زبان بارها انقلاب ڏٺا. سندس هر صديءَ ۾ ڌارين ٻولين سان واسطو پيو. وري لطف اهو جو ڌاريون ٻوليون حڪومت جون زبانون ٿي رهيون. عرب آيا تہ حڪومت جي دفتري زبان عربي هئي. تنهن کان پوءِ عيسوي 19 صديءَ تائين وطن مالوف تي پارسي ٻولي جي حڪومت قائم رهي.“ [10]

عربي ۽ فارسي ٻوليون سنڌ جي ثقافتي ۽ تعليمي ماحول ۽ زندگي ۾ اڄ بہ موجود آهن.

ٻيٽڪي دؤر ۾ سنڌ ۾ لساني سامراجيت:

مغربي قابضن جي منصوبي ۾ ”علم کي طاقت“ ۽ ”ٻولين کي هٿيار“ طور استعمال ڪيو ٿي ويو. ان نظريي کي ايڊورڊ سعيد پنهنجي ڪتاب ”اوير شناسي (Orientalism)“ ذريعي بي نقاب ڪيو.

هندستان جي تاريخ مغربي تسلط جي گواهہ آهي. ان منصوبي ۾ ٻين مڙني معاملن سان گڏ لساني پاليسي اهميت جي حامل هئي، جنهن هندستان جي مجموعي سماجي ماحول تي ديرپا اثر مرتب ڪيا.

انگريزن مقامي زبانن تي هٿ رکيو. ان جاسبب سياسي ۽ مفاحمتي هئا. ڪين مقامي ٻولين سان ڪا محبت ڪونہ هئي. هر علائقي جي سماج، تاريخ، ماحول، نفسيات، سوچ، فڪر، علم اب ۽ ماڻهن کي سمجهڻ ۽ انهن سان رابطي ۾ اچڻ لاءِ ضروي هو تہ انهن ٻولين جو مطالعو ڪيو وڃي. اوپر مثان حڪومت ڪرڻ لاءِ ضروري هو تہ مقامي زبانون سکن ۽ مقامي زبانن کي لاڳو ڪن تہ جيئن نتيجا بهتر کان بهتر حاصل ڪري سگهجن. وقت ثابت ڪيو تہ ان پاليسي ۾ هو ڪامياب رهيا.

سنڌ تي قبضي بعد جيڪا انگريزن جي لساني پاليسي هئي ان باري ۾ پروفيسر عبدالله مگسي لکيو آهي تہ:

”انگريزن سنڌ اندر سنڌيءَ کي دفتري ۽ عدالتي زبان قرار ڏنو ۽ انگريزيءَ کي رياستي زبان (State Language) واري حيثيت ڏني. يعني ثانوي تعليم لاءِ انگريزي زبان کي رائج ڪيو ويو. انگريزي کي ننڍي ڪنڊ ۾ رائج ڪرڻ لاءِ لارڊ ميڪاؤلي چيو تہ ”انگريزي زبان حڪمرانن جي زبان آهي، انهيءَ ڪري ان کي ڪهڙي بہ نموني ملڪ ۾ نافذ ڪيو وڃي.“ آخرڪار 1854ع ۾ سر چارلس ووڊ ملڪ ۾ انگريزي زبان کي رائج ڪرڻ لاءِ هڪ فرمان ڪڍيو. جنهن ۾ ابتدائي درجي کان يونيورسٽي جي سطح تائين تعليم جي هڪ همہ گير اسڪيم يا خاڪو پيش ڪيو ويو. جنهن مطابق صوبن ۾ تعليم جو محڪمو قائم ڪرڻ ۽ اسڪالرشپن جون اسڪيمون ڏيڻ شامل هيون. انهيءَ مراسلي ۾ هن انگريزي زبان کي رائج ڪرڻ سان گڏ ڏيهي ٻولين کي پڻ همٿائڻ لاءِ چيو.“ (11)

توڙي جو انگريزن سنڌ ۾ سنڌي ٻولي کي سياسي مفادن خاطر نافذ ڪيو پر اهو عمل سنڌي ٻوليءَ جي پلن پاڙن طور نمودار ٿيو. ان نڪتي تي پروفيسر مگسي لکيو آهي تہ:

”انگريزن سياسي چال هلندي سنڌي ٻولي کي رائج ڪري هتان جي عوام جي ڪاوڙيل نفسيات کي ٿڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ جيئن سنڌي ٻولي کي سرڪاري آفيسن ۽ عدالتن ۾ رائج ڏسي عوام روحاني تسڪين وٺي ۽ انگريز بهادر جو احسانمند رهي.“ (12)

بينڪيت پڄاڻا دؤر ۾ سنڌ ۾ لساني سامراجيت:

پاڪستان ٺهڻ شرط شروعاتي سالن ۾ ئي ”قومي ٻولي“ گهوٽالي جي ابتدا ٿي. قائداعظم محمدعلي جناح اردو کي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏيڻ جي حق ۾ فيصلو ڪيو. ان جو پسمنظر بينڪي دؤر ۾ اردو ۽ هندي جي اختلافن واري سياسي صورتحال هئي.

بينڪي دؤر ۾ مسلم ليگ مختلف قومن ۾ رابطي لاءِ اردو ٻولي کي رائج ڪرڻ تي اتفاق ڪيو هو. ورهاڱي بعد انتظاميہ ڪجھ اهڙا انتظام ڪرڻ شروع ڪيا جنهن سان ٻين ٻولين ڳالهائڻ وارن کي اعتراض هو. مثال طور بنگالي ٻولي ڳالهائيندڙن ان ڳالھ تي اعتراض ڪيو تہ سندن ٻولي کي انتظامي معاملن مان ٻاهر ڪڍيو ويو تہ سندن زندگي فوري طور تي مشڪلاتن جو شڪار ٿي ويندي.

رياستي پاليسيءَ ۾ اردو ٻولي کي "قومي يڪجهتي" نالي هڪ تصور سان جوڙيو ٿي ويو. ان باري ۾ ڊاڪٽر ناظر محمود لکيو آهي تہ:

> "اوڀر بنگال (اجا ان صوبي جو نالو بدلائي اوڀر پاڪستان نہ ڪيو ويو هو) جي ڪجھ اسمبلي ميمبرن گهر ڪئي تہ آئين ساز اسمبلي جو اجلاس ڍاڪا ۾ پڻ ڪوٺايو وڃي ۽ ميمبرن کي اسمبليءَ ۾ بنگالي ٻوليءَ ۾ پڻ تقرير ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي. وزيراعظم لياقت علي خان انهيءَ رٿ جي شديد مخالفت ڪئي ۽ پنهنجي انهيءَ عزم کي ورجايو تہ هو "قومي يڪجهتيءَ" خاطر رڳو اڙدو ٻولي استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏيندو. انهيءَ فيصلي جو "قومي يڪجهتيءَ" تي ڏور رس اثر پوڻو هو. "قومي يڪجهتيءَ" جي تابوت ۾ هڪ وڏيڪ ڪوڪو اوڏيءَ مهل ٺوڪيو ويو جڏهن مارچ 1948ع ۾ جناح ڍاڪا يونيورسٽيءَ جي سالياني جلسي ۾ تقرير ڪندي واضع ڪيو تہ ملڪ ۾ فقط هڪ ئي قومي ٻولي يعني اڙدو هوندي ۽ ڪنهن ٻي ٻوليءَ کي قومي حيثيت ڏيڻ بابت ويچاريو ئي نہ ويندو." (13)

بنگالي ٻولي جي تحريڪ جي باقاعدي ابتدا 21 ۽ 22 فبروري 1952ع تي شروع ٿي. انهن ڏينهن تي بنگالين احتجاج ڪيا تہ سرڪار قلم 144 نافذ ڪيو پر احتجاج جاري رکيو ويو ان ڪري پوليس فائرنگ ڪري ڏني، جنهن ۾ ماڻهو مارجي ويا. ان بعد اها تحريڪ پوري بنگال ۾ پکڙجي وئي. اهو جهڳڙو هميشہ برقرا رهيو جيستائين بنگلاديش جدا نہ ٿيو. مطلب تہ ٻوليءَ جو مسئلو ملڪ جي نقشي کي بدلائڻ جو ڪردار بہ ادا ڪري چڪو آهي.

ڊاڪٽر طارق الرحمن جو ڪتاب "Language and politics in Pakistan (1996)" پاڪستان ۾ ٻولي، سياڻپ ۽ طاقت جي تعلق تي لکيل هڪ اهم تحقيق آهي.

پاڪستان ۾ رياستي ٻولي پاليسيءَ جي باري ۾ طارق الرحمن لکيو آهي تہ:

"The language of the domains of power-administration, judiciary, military, education, and commerce etc-is still English, as it was under British rule before 1947. Urdu , however, is

national language and is used most state schools, at the lower levels of administration, in the media, and in all the major cities of the country. It was not an indigenous language of the country until the Urdu-speaking immigrants from India, or Muhajirs call themselves, settled here. Pakistan has had many conflicts involving language."(14)

ڊاڪٽر طارق رحمان ڪتاب ۾ ٻولي کي هڪ رابطي جي ذريعي طور نہ پر سياسي ۽ بالادستي جي تناظر ۾ طاقت جي هٿيار طور ڏٺو آهي. هو لکي ٿو تہ، پاڪستان ۾ انگريزي ٻولي طاقت ۽ اختيار جي علامت آهي. جڏهن تہ اردو کي قومي ٻولي هجڻ باوجود گهڻو اختيار حاصل نہ آهي. انگريزي ٻولي تعليم، عدالت، فوج، ۽ انتظاميہ تي اجارداري قائم ڪري چڪي آهي. ان ڪري پاڪستان ۾ سماجي اڻبرابري جنم ورتو آهي.

پاڪستان جي اشرفيہ ۽ اقتدار ڌڻين اعليٰ معيار جا انگريزي ميڊيم اسڪول ۽ ادارا قائم ڪيا آهن. ان سبب پاڪستان جي تعليمي نظام طبقاتي فرق ۽ ٻوليءَ جي اجارداري جي ڪري سماجي فرق پيدا ڪري ڇڏيا آهن.

ڊاڪٽر طارق پاڪستان ۾ ٻولين جي طبقاتي درجي بندي ڪندي لکي ٿو تہ:

"Language in Pakistan is a symbol of power hierarchy; English dominates Urdu, Urdu dominates the regional languages."(15)

ترجمو: پاڪستان ۾ ٻولين جي طبقاتي ورڇ طاقت جي بنياد تي ٿيل آهي. انگريزي ٻولي اردو تي حاوي آهي ۽ اردو مقامي ٻولين تي حاوي آهي.

پنجابي مادري ٻولي ڳالهائيندڙ گهڻن ماڻهن معاشي دٻاءَ سبب پنجابي کي پوئتي ڌڪي ڇڏيو آهي، خاص ڪري شهري ماڻهن جي نئين نسل پنهنجي ٻولي تبديل ڪري ڇڏي آهي. محقق ڊاڪٽر صبيحہ منصور جي تحقيقي مطالعي جي نتيجن ۾ ظاهر ڪيو ويو آهي تہ ادارن توڙي گهرن ۾ پنجابي ڳالهائيندڙ اردو ۽ انگريزي ڏانهن منتقل ٿي رهيا آهن. ان جا سبب بيان ڪندي لکي ٿي تہ:

"Results of the study indicated ambivalent to negative attitudes of Panjabi and Panjabi-speaking community. The Panjabi student displayed an anti-integrative orientation, moving away from their own language groups. The study of Panjabi was rejected because it was seen as limited and of no use. Highly positive attitudes were displayed by all groups of Panjabi and Urdu-speaking students to Urdu and English. Urdu was seen as symbol of national identity and integration and English desired for its instrumental value in higher education and work." (26)

ترجمو: مطالعي جي نتيجن ۾ پنجابي ٻوليءَ متعلق پنجابي ڳالهائيندڙ ماڻهن منفي روين جهڙي مبهم نشاندهي ڪئي. پنجابي شاگردن پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن يڪجهتي مخالف ۽ ان جي ڀيٽ ۾ انگريزي ۽ اردو ڏانهن وڌيڪ متوجه هئا. پنجابي ٻوليءَ ۾ پڙهڻ ان ڪري رد ڪيو ٿي ويو ڇو ته اهو محدود ۽ بي فائده سمجهيو پئي ويو. پنجابي ۽ اردو ڳالهائيندڙ شاگردن جي مڙني گروپن اردو ۽ انگريزيءَ ڏانهن انتهائي مثبت روين جو مظاهرو پئي ڪيو. اردو کي قومي سڃاڻپ ۽ يڪجهتي جي علامت سمجهيو پئي ويو ۽ انگريزيءَ کي اعليٰ تعليم ۽ ڪم لاءِ اهم ۽ ضروري سمجهيو پئي ويو.

سنڌ ۾ باقاعدي اهڙي تحقيق ته نه ٿي سگهي آهي جنهن ۾ جاچيو وڃي ته شاگردن ۽ ڪميونٽي جو سنڌي ٻوليءَ ڏانهن رويو ڪهڙو آهي. باقي عام طور تي جديد دؤر جي معاشي دٻاءَ سبب ڏٺو پيو وڃي ته شهرن ۾ سنڌي ماڻهو پنهنجي ٻارن کي اردو ۽ انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ پڙهائڻ کي ترجيح ڏيئي رهيا آهن. پر ان عمل خلاف هڪ زبردست ردعمل به موجود آهي. عام سنڌي ماڻهو سنڌي ٻوليءَ جي تحفظ جي حق ۾ سنجيده آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي لساني سامراجيت خلاف مزاحمت:

لساني سامراجيت خلاف مزاحمت وارو عنصر بينيڪٽ پچاٽان مطالعي جو اهم تصور آهي. ان نڪتي کي ايڊورڊ سعيد پنهنجي ڪتاب Culture and Imperialism ۾ واضع ڪيو آهي. ايڊورڊ سعيد چئي ٿو ته بينڪي تسلط خلاف ٻولي مزاحمت جو ذريعو بڻجي سگهي ٿي. جڏهن بينڪي ڪلاميه مسلط ڪيا وڃن ٿا ته اها حڪمراني آهي ۽ جڏهن مقبوض ۽ دٻايل قومون پنهنجون ڪهاڻيون پاڻ بيان ڪن ٿيون ته اها مزاحمت آهي. لکي ٿو ته:

> ”The power to narrate, or to block other narratives from forming and emerging, is very important to culture and Imperialism, and constitutes one of the main connection between them.“ (27)

ايڊورڊ سعيد لکي ٿو ته: ”جڏهن بينڪي ٻولي تاريخ کي هڪ طرفو بڻائي ٿي ته مزاحمتي ٻولي تاريخ کي ٻيهر لکي ٿي.

> “Resistance, far from being merely a reaction to imperialism, is an alternative way to receiving human history.” (28)

لسانيات ۾ ٻولين جو لساني مواد جي مٽاسٽا وارو پهلو گهڻو مثبت رهيو آهي. ڇاڪاڻ ته ٻوليون هڪٻئي کان لساني مواد وٺنديون ۽ ڏينديون رهنديون آهن. ان حالت کي لسانياتي مطالعن ۾لچڪدار ۽ صحت افزا پهلو طور سمجهيو ويندو آهي. پر ٻولين جي تسلط وارو زاويو هڪ ٻي طرف اشارو ڪري ٿو. لساني سامراجيت ۾ قابضن جي ٻولي

محڪومن جي مادري ٻولين تي اهڙيءَ طرح مڙهي ويندي آهي جو اهي ٻوليون وڏي خطري ۾ پئجي وينديون آهن.

جيئن سنڌ ۾ هڪ چوڻي مشهور هئي ته، ”فارسي گهوڙي چاڙهه سي“. سنڌي ٻوليءَ تي فارسي ٻوليءَ جي اهڙي بالادستي ڏسي شاه لطيف چيو:

جي تون فارسي سکئين گولو توءِ غلام،
جو ٻڌو ٻن ٻولين، سو ڪيئن چائي چام،
اجئو تان آب گهري، بکئو تان طعام،
ايءُ عامن سندو عام، خاصن منجهان نه ٿئي. [19]

شاهه صاحب جو هيءُ بيت لساني استعماريت خلاف سنڌي ٻوليءَ ۾ مزاحمت جو وڏو ثبوت آهي.

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ فارسي ۽ عربي ٻولين جي لساني استماريت خلاف اهم قدم سنڌي ٻوليءَ ڪي سنڌي عالمن پاران مدرسن ۾ تعليمي مقصدن لاءِ استعمال ڪرڻ هو. انهن عالمن ڪورس جا ڪتاب ”سنڌيون“ جي نالن سان ترتيب ڏنا. انهن عالمن ۾ مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءالدين ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي شامل آهن. ان مواد جي دستيابي جي بنياد تي اڳتي هلي انگريزن سنڌي ٻوليءَ لاءِ خط نسخ جي چونڊ ڪئي هئي.

سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ مٿان هن وقت انگريزي ۽ اردو جي بالادستي موجود آهي. ماهر سنڌي ٻولي لاءِ اهڙن خطرن جي نشادهي ڪري چڪا آهن. خاص ڪري تعليمي ادارن ۾ سنڌي ٻولي نه پڙهائڻ ۽ ڳالهائڻ تي پابندين جهڙيون شڪايتون ملنديون رهن ٿيون. ان جا سبب ملڪ جي مقتدر قوتن پاران مقامي ٻولين ڪي پوئتي ڌڪڻ ۽ اردوءَ ۽ انگريزي ٻوليءَ کي اهميت ڏيڻ آهي

عوامي آواز اخبار جي هڪ ڪالم ۾ لکيو ويو ته:

”ٻيو ته ٺهيو پر سڪرنڊ جهڙي ننڍي شهر ۾ پڻ مادري ٻوليءَ ڪي ڇڏي ٻارن کي اردو ٻوليءَ ۾ سمجهايو ۽ سيکاريو ويندو آهي، ۽ سنڌ جي شهرن جي اسڪولن ۾ پڙهندڙ ٻارن ۽ انهن جي والدين ڪي زوريءَ اسڪول توڙي گهر ۾ اردو ڳالهائڻ لاءِ زور پريو وڃي ٿو.“ [20]

سنڌين کي پنهنجي ٻوليءَ جي وجود جي باري ۾ هميشه خطرا محسوس ٿيندا رهيا آهن. پاڪستان ۾ مڙني مادري ٻولين سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي سجاڳي واري تحريڪ هلندڙ آهي. سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ ڪي سرڪاري ٻولي طور نافذ ڪرڻ بعد سنڌ ۾ ”ٻولي“ فساد ٿيا.

سنڌ ۾ سنڌي ٻولي جي سڃاڻپ کي لاحق خطرن کي محسوس ڪندي نارائڻ شيام چيو آهي:

الا ائين م ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي،
تہ هئي سنڌ ۾ سنڌ وارن جي ٻولي. (21)

ڊاڪٽر طارق سنڌي ٻولي جي لساني استعماريت خلاف مزاحمت جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

"In Sindh, Urdu became the symbol of state power, while Sindhi became the symbol of local resistance."(22)

ترجمو: سنڌ ۾ اردو رياست جي طاقت جي علامت آهي جڏهن تہ سنڌي مقامي مزاحمت جي نشاني آهي.

نتيجو:

مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌي ٻولي تاريخ ۾ بارها لساني سامراجيت سان مدمقابل رهي چڪي آهي. بينڪي دؤر ۾ سنڌيءَ کي جديد دؤر سان هم آهنگ ٿيڻ جو موقعو مليو ۽ ان جي علم ادب ۾ واڌارو ٿيو. آزادي بعد سنڌي ٻولي، اردو ۽ انگريزي جي لساني استعماريت جو شڪار رهي آهي. جيڪڏهن سنڌ ۾ ٻولين جي طبقاتي درجہ بندي ڪجي تہ پهرئين نمبر تي انگريزي، ٻئي نمبر تي اردو ۽ ٽيون نمبر سنڌي جو آهي. انگريزي سڀ کان طاقتور، اردو درمياني ۽ سنڌي ڪمزور طبقي جي نمائندگي ڪري ٿي. درجہ بندي جي اها صورتحال لساني استعماريت جي علامت آهي.

حوالا:

1. Edward, Said,"Orientalism" Penguin Classics, 2003, p.03
2. Edward, Said,"Orientalism" Penguin Classics, 2003, p.04
3. لاشاري، مبارڪ "جديديت پڇاڻان ۽ بينڪيت پڇاڻان" موڪي پبليڪيشن 2023ع، ص 89
4. Phillipson, Robwert ''Linguistic Imperialism'' Oxford University press 1992, p.47
5. Phillipson, Robwert ''Linguistic Imperialism'' Oxford University press 1992, p.47
6. نیر، ناصر عباس، "مابعد نوآبادیات اردو کے تناظر میں" آکسفورڈ یونیورسٹی پریس 2013ء، ص 90
7. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر سنڌ يونيورسٽي 1999ع، ص 66_67

8. لاکو غلام محمد، "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" ملير ڪراچي، مارئي سماجي سنگت 1997ع، ص 310
9. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر سنڌ يونيورسٽي 1999ع، ص 242
10. مولائي شيدائي، رحيمداد، "تاريخ تمدن سنڌ" ڄامشورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1995ع، ص 525
11. مگسي، پروفيسر عبدالله، "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو" سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 2010ع، ص 197
12. مگسي، پروفيسر عبدالله، "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 2010ع، ص 199
13. محمود، ڊاڪٽر ناظر، "پاڪستان متبادل تاريخ" پروگريسو ڪتاب پبلشرس ڪراچي 2021ع، ص 8-9
14. Rahman, Tariq, '' Language and Politics in Pakistan'' Beaconhouse National Universty 1996.
15. Abid.
16. Mansoor, Sabiha '' Punjabi, Urdu, English in Pakistan: A Sociolinguistic Study'' Vanguard Books Pvt Ltd Lahor 1993, p xvi.
17. Edward, Said, " Culture and Imperialism" Vintage Books 1994, p xiii
18. Edward, Said, " Culture and Imperialism" Vintage Books 1994, p 215
19. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، "شاهہ جو رسالو" ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ 2009، ص 5
20. شيام، نارائڻ، " ذات ۽ حيات" نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد 1997، ص 106
21. راڄپر طارق 27 جون 2024 عوامي آواز. https://awamiawaz.pk/1210344.
22. Rahman, Tariq, '' Language and Politics in Pakistan'' Beaconhouse National Universty 1996.